

แนวคิดและงานพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมของแม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด
The Concept and Activities of Socially Engaged Buddhism towards
Mae Chee Sansanee Sthirasuta

นางสาวชมกร เศรษฐบุตร*

พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.**

ผศ.ภาวินี บุนนาค***

บทคัดย่อ

บทความเรื่องแนวคิดและงานพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมของแม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด ประกอบด้วย สารัตถะของพระพุทธศาสนาเพื่อสังคม ในกรณีศึกษาแนวคิดและงานของแม่ชีคันสนีย์ บทความนี้เป็น บทความวิชาการแบบการวิจัยเอกสาร

จากการวิจัยพบว่า แนวคิดและงานของแม่ชีคันสนีย์สะท้อนให้เห็นพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมทั้ง ในรูปแบบการสงเคราะห์ และการผูกพันเข้ากับปัญหาสังคม ตั้งอยู่บนหลักคิดที่ว่า อานาปานสติเป็นฐาน แห่งสติ การทำงานด้วยสติเป็นฐานการลดความยึดมั่น ขัดเกลากิจใจให้ รู้ ตื่น เบิกบาน อยู่กับโลกอย่าง ที่โลกเป็น แล้วไม่เป็นทุกข์ เติบโตบนหนทางแห่งอริยมรรค เพื่ออยู่อย่างมีความหมาย ตายอย่างมีคุณค่า ดังงานที่ปรากฏใน ๑) โครงการพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมในรูปแบบการสงเคราะห์ได้แก่ โครงการ ช่วยเหลือแม่ที่ไม่พร้อมจะเป็นแม่ชื่อโครงการบ้านสายสัมพันธ์ ๒) โครงการพระพุทธศาสนาเพื่อสังคม ด้วยการผูกพันเข้ากับปัญหาของสังคมได้แก่ โครงการสร้างครอบครัวคนดี ชื่อโครงการโรงเรียนพ่อแม่ อริยะสร้างได้ ๓) โครงการพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมทั้งในรูปแบบการสงเคราะห์และการผูกพันเข้ากับ สังคมได้แก่ โครงการเยียวยาผู้ป่วยชื่อโครงการธรรมยาตราพระพุทธชยันตีองค์ดำนันทา

คำสำคัญ : พระพุทธศาสนาเพื่อสังคม, แม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด

* นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

** คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

*** อาจารย์ประจำสาขาวิชาสังคมศาสตร์เพื่อการพัฒนา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา.

Abstract

This article entitled The Concept and Activities of Socially Engaged Buddhism towards Mae Chee Sansanee Sthirasuta has the concept of Social Buddhism and the study of the concept and activities of Mae Chee Sansanee. This is an academic article towards documentary research.

The research finding were the concept and activities of Mae Chee Sansanee reflects on the social Buddhism: the social work and the engaged Buddhism which rely on the principles: Anapanasati is the fundamental of mindfulness. There are Dukkha in the world; however, we live as the world as so that we are not suffering. Socially Engaged Buddhism activities of Mae Chee Sansanee that active involvement as the social work: the project for the single mothers under the name Baan Sai Samphan, as the social engagement: The project to make the good family under the name of Parenting School, as the social work and social engagement: the project for Patient Care under the name of Dhammayatra of Black Bhuddha Chanyanti Nalanda

Key words: Socially Engaged Buddhism, Mae Chee Sansanee Sthirasuta

๑. ความนำ

สภาพสังคมปัจจุบันนี้ (พ.ศ.๒๕๖๐) อันเนื่องมาจากความเจริญของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเกิดเป็นสังคมออนไลน์ ยุคข้อมูลข่าวสาร (Age of Information) และการมีความรู้สึกร่วมกันของสิ่งที่เกิดขึ้นในทะเลหนึ่งๆนั้นคือยุคของมโนทัศน์ (Age of Conceptual)^๑ ก่อให้เกิดค่านิยม ๖ ประการคือ สุขนิยม (ใช้ความสุขเป็นตัวตั้งในการหาความหมายของชีวิต) แบบฉบับนิยม (ออกแบบชีวิตเองแสดงเอกลักษณ์ สะท้อนตัวตนและคุณค่าของตนเอง ไม่สามารถยอมรับคำติเตียน) ธรรมชาตินิยม (สัมผัสของดี ท้องถิ่น สุขภาพที่ดี ของสดปลอดภัยที่เป็นอันตรายต่อร่างกาย) สันโดชนิยม (บริโภค อุปโภคคนเดียว เพลิดเพลินมีเพื่อนในสังคมออนไลน์มากกว่าเพื่อนในสังคมทางกายภาพ) ธรรมานิยม (การที่เทคโนโลยีอำนวยความสะดวก มีเวลากับช่องทางรับรู้เรื่องของคนอื่นง่าย สังคมออนไลน์เปิดโอกาสให้แสดงออกอย่างเสรี จึงทำให้เสพข้อมูลที่เชื่อมโยงกับอารมณ์) และอัตโนมัตินิยม (ทุกอุปกรณ์สามารถเชื่อมต่อ

^๑ ชนิตา จิตตรุทธะ, วัฒนธรรมองค์กร ปัจจัยสู่ความสำเร็จที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๖๐), หน้า ๒.

ด้วยกันและสั่งการด้วยอุปกรณ์ใดอุปกรณ์หนึ่งหรือจากโทรศัพท์มือถือ) โดยที่แนวโน้มนิยมคือ ธรรมานิยมตัดสินใจด้วยอารมณ์เหนือเหตุผลโดยใช้ตัวตนเป็นที่ตั้ง^๒

ในสภาพสังคมดังกล่าวแม่ชีคันสนีย์ ผู้ที่ตัดสินใจบวชเป็นแม่ชีมาเกือบสี่สิบปี ศึกษาพระพุทธศาสนาจนเข้าใจถึงการอยู่ในสังคมที่เป็น อย่างไม่เป็นทุกข์ พร้อมทั้งน้อมนำพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแกชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์”^๓ ได้นำความรู้ความสามารถก่อนที่จะบวชเป็นแม่ชีคือ การเป็นพิธีกร เสนอหลักพุทธธรรมเพื่อการละวางความยึดมั่นถือมั่น สละความเห็นแก่ตัว ชัดเจนจิตใจให้ รู้ตื่นเบิกบาน ให้ผู้คนปฏิบัติด้วยตนเอง ผ่านทางรายการโทรทัศน์ รายการวิทยุ สังคมออนไลน์ เช่น เพสบุ๊ก ไลน์ ทักทายด้วยน้ำเสียงอันไพเราะว่า “ธรรมสวัสดิ์” พูดถึงธรรมะด้วยภาษาที่โดนใจ เข้าใจง่าย เช่น ทุกข์มีไว้ให้เห็นไม่ได้มีไว้ให้เป็น ทั้งเดินทางเป็นวิทยากรบรรยายธรรมเกี่ยวกับการดูแลผู้ป่วยตามโรงพยาบาลทั่วประเทศไทย ร่วมประชุมระดับโลกเกี่ยวกับผู้นำสตรีทางศาสนา จิตวิญญาณ สันติภาพ แม่ชีคันสนีย์มีแนวคิดและงานปรับตามสภาพสังคม โดยที่แนวคิดล่าสุดคือ อยู่อย่างมีความหมาย ตายอย่างมีคุณค่า

จึงเป็นที่มาให้ผู้เขียนค้นคว้าวิจัยแนวคิดและงานพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมของแม่ชีคันสนีย์ที่นำหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งปริยัติและปฏิบัติเผยแพร่ในสื่อต่างๆตามยุคสมัยตราบจนถึงสังคมออนไลน์ยุคข้อมูลข่าวสาร ยุคโมโนทัศน์ที่เป็นไปเพื่อการพัฒนาชีวิต การอยู่ร่วมกัน และการช่วยเหลือซึ่งกันและกันเพื่อความพ้นทุกข์

๒. แนวคิดพระพุทธศาสนาเพื่อสังคม

พระพุทธศาสนามีนัยครอบคลุม “ธรรม” (คำสอนแสดงหลักความจริงที่ควรรู้ และแนะนำหลักความดีที่ควรปฏิบัติ) และ “วินัย” (ข้อบัญญัติที่วางไว้เป็นหลักกำกับความประพฤติให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเสมอกัน) ในการศึกษาพระพุทธศาสนาแบบศาสตร์ชนิดหนึ่งนั้น พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) กล่าวว่าอาจแบ่งได้สามรูปแบบใหญ่คือ ๑) พระพุทธศาสนาแบบวิชาการ (Exoteric or Intellectual Buddhism) เน้นความทรงจำพระไตรปิฎก การศึกษาและตีความพระไตรปิฎกตามวิธีการแบบตะวันตก ๒) พระพุทธศาสนาแบบประสบการณ์เฉพาะตน (Esoteric Buddhism) เน้นการปฏิบัติ

^๒ เอ็นไอโรเซล ซีทกค่านิยมอิทธิพลพฤติกรรมผู้บริโภค ยุคตราม่าปี ๒๐๑๖, [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <http://www.positioningmag.com/content/62055> [๒๒ ธันวาคม ๒๕๕๘].

^๓ วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

กรรมฐานทั้งสมถะและวิปัสสนา ๓) พระพุทธศาสนาเพื่อสังคม (Engaged Buddhism) เน้นสังคหะคือการบริการสังคม^๔

พระพุทธศาสนาเพื่อสังคมเป็นคำศัพท์ประดิษฐ์ที่เกิดขึ้นในปีพ.ศ.๒๕๐๓ โดยพระติช นัท ฮันท์ พระภิกษุมหายานชาวเวียดนาม ซึ่งเกิดจากฐานคิดที่สำคัญคือ การไม่อาจแบ่งแยกได้ระหว่างปัจเจก (individual) กับสังคมส่วนรวม (Society as collective) นำเอาพระพุทธศาสนาไปผูกพันแก้ไขปัญหาโลกยุคใหม่ โดยเฉพาะปัญหาสงครามเวียดนาม ดังข้อความที่ว่า “สติต้องผูกพันกับสังคม เมื่อมีการเห็นจะต้องลงมือกระทำ ... เราต้องมีสติระลึกถึงปัญหาที่แท้จริงของโลก และด้วยสตินี้เอง เราจึงจะรู้สิ่งที่ต้องทำและไม่ต้องทำ และที่จะต้องให้ความช่วยเหลือ” พร้อมทั้งอธิบายว่าการฝึกสมาธิมิใช่การละทิ้งสังคมมิใช่เพื่อหลีกหนีจากสังคม แต่เพื่อเตรียมความพร้อมสำหรับการกลับสู่สังคมอีกครั้งหนึ่ง^๕

จากการวิจัยเรื่องพระพุทธศาสนาในประเทศไทย : เอกภาพในความหลากหลาย ได้แสดงลักษณะทั่วไปของพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมไว้ว่า ๑) เน้นการเสริมสร้างคุณธรรมความรับผิดชอบจากภายในตน มีจิตใจที่เป็นอิสระพ้นจากอำนาจของกิเลส มีวินัย และมีจิตสาธารณะพร้อมที่จะช่วยเหลือให้ผู้อื่นในสังคมพ้นทุกข์ ๒) ส่งเสริมคุณธรรมเมตตากรุณา ทำให้ช่วยเหลือเอื้ออาทรต่อกัน ๓) ไม่ให้ความสำคัญแก่ประเพณีพิธีกรรมที่เชื่องม่นครืธาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ แต่อาจใช้พิธีกรรมเป็นอุบายในการชักนำให้ประชาชนทำความดีในเชิงพัฒนา ๔) ไม่เน้นการศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎก จึงไม่ให้ความสำคัญกับภาษาบาลี และไม่อ้างคำสอนตามตัวอักษรพระไตรปิฎก ตีความคำสอนให้เป็นประโยชน์ต่อการลงมือปฏิบัติเพื่อตนเอง เพื่อการเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันในสังคมให้เห็นผลในปัจจุบัน ๕) ไม่จำกัดแนวคิดและการปฏิบัติตามจารีตของรัฐและมหาเถรสมาคม มุ่งเน้นแนวคิดและการปฏิบัติที่เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาบุคคลและสังคม^๖

อาจสรุปได้ว่าพระพุทธศาสนานั้นเป็นไปเพื่อสังคม พุทธสาวกเผยแพร่ธรรม เพื่อทำให้มนุษย์มีสติรับรู้เท่าทันความทุกข์ทั้งของตนเองและผู้อื่น เป็นไปด้วยความกรุณาเพื่อประโยชน์สุขที่มองเห็นได้ เช่นมีทรัพย์ มีเกียรติ ประโยชน์สุขที่เลียดตามองเห็น เช่นความสงบในจิตใจ และประโยชน์สูงสุดคือการหลุดพ้น

^๔ พระมหาอุทตนา นรเชฏฐ, ดร., แนวคิดพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมในจกักวัตติสูตร, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๒๖-๒๗.

^๕ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร., ขบวนการพระพุทธศาสนาในสังคมยุคใหม่ : พระพุทธศาสนาเพื่อสังคม ,[ออนไลน์]. แหล่งที่มา : http://www.mcu.ac.th/site/articlecontent_desc.php?article_id=437&articlegroup_id=102 [๑๑ เมษายน ๒๕๕๙] .

^๖ ภัทรพร สิริกาญจน, รศ.ดร., พระพุทธศาสนาในประเทศไทย : เอกภาพในความหลากหลาย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๗๕-๑๗๙.

จากสังสารวัฏ โดยมีทั้งการช่วยเหลือเมื่อเกิดปัญหาแล้วด้วยการใช้ความกรุณาเป็นหลัก ที่มักจะเรียกกันว่าพระพุทธรูปเพื่อสงเคราะห์ และในแบบเชิงรุกนำพระพุทธรูปไปผูกพันกับปัญหาแล้วแก้ไขที่ต้นเหตุหลักของปัญหา ที่เรียกกันว่าพระพุทธรูปเพื่อสังคม

๓. แนวคิดและชีวิตของแม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด

แม่ชีคันสนีย์เป็นแม่ชีไทยในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นสตรีที่บวชโดยพระภิกษุ ปลงผม แต่งกายชุดสีขาว ถือศีล ๘ (แม่ชีคันสนีย์และคณะแม่ชีที่เสถียรธรรมสถานจะถือนีศีล ๑๐พร้อมทั้งมีการบิณฑบาตในพื้นที่รอบเสถียรธรรมสถานทุกเช้า) จัดเป็นพุทธบริษัทประเภทอุบาสิกา ปฏิบัติตนเป็นไปเพื่อความเจริญ ๗ ประการที่ปรากฏในปาวาสสูตร^๗ คือ ๑) ไม่ละเลยการเยียมเยียนภิกษุ ๒) ไม่ทอดทิ้งการฟังสัทธรรม ๓) ศึกษาในอริยสัจ ๔) มีความเลื่อมใสมากในภิกษุผู้เป็นเถระ เป็นนวกะและผู้เป็นมฆณิกะ ๕) ฟังธรรมอย่างไม่คอยคิดโต้แย้งเพ่งโทษ ๖) ไม่แสวงหาผู้รับทักษิณานอกศาสนานี้ ๗) ทำอุปัชฌาย์ในศาสนานี้ก่อน ในเรื่องการทำอุปัชฌาย์ในพระพุทธศาสนาแม่ชีคันสนีย์เลือกใช้ธรรมะเพื่อการสงเคราะห์ นำธรรมะมาเผยแผ่ในสังคมด้วยสื่อร่วมสมัยเพื่อให้ทุกคน ทุกวัยเข้าใจการดำเนินชีวิตประจำวันด้วยสติ อย่างเป็นธรรมชาติ ภายใต้เป้าหมายหลักที่ว่า ทุกคนมีชีวิตที่อยู่เย็นเป็นสุข พันทุกชั่วร่วมกัน

๓.๑ ประวัติชีวิต

แม่ชีคันสนีย์ มีนามเดิมว่า คันสนีย์ ปัญญศิริ เกิดเมื่อปีพ.ศ.๒๔๙๖ เป็นบุตรของแม่เลี้ยงเดี่ยวที่เลี้ยงลูกด้วยความรัก ไม่บ่มเพาะความรู้สึกเกลียดชังหรือเคียดแค้นพ่อในจิตใจของลูก ก่อนบวชประกอบอาชีพนางแบบ นางงาม ผู้จัดการฝ่ายประชาสัมพันธ์ และพิธีกรรายการโทรทัศน์ ในช่วงที่กำลังประสบความสำเร็จสูงก็พบเห็นความเหนื่อยเพราะจิตใจมีแต่ความอยากทำให้ได้รับความชื่นชม พร้อมทั้งเกิดความทุกข์ที่มีคู่รักเป็นผู้ชายที่มีครอบครัว จึงตัดสินใจบวชเป็นแม่ชีในปีพ.ศ.๒๕๒๓ โดยมีพระอุปัชฌาย์คือ พระครูภาวนาภิธาน (พระครูเส็ง) ผู้ซึ่งเป็นอาจารย์สอนอภิธรรมและวิปัสสนากรรมฐานประจำที่วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ผลจากการเรียนรู้ในช่วง ๗ ปีแรกทำให้แม่ชีคันสนีย์เข้าใจความหมายของทุกข์ให้เห็น ไม่ได้มีไว้ให้เป็น รู้คุณค่าของการอยู่ในสัมมาทิฐิ และมรรคมีองค์ ๘ ทางแห่งการพ้นทุกข์

๓.๒ ศึกษาแนวคิดจากเสถียรธรรมสถาน สำนักที่พักและสถานปฏิบัติธรรมที่ก่อตั้งโดยแม่ชีคันสนีย์

^๗ งาม.สตุตถก. (ไทย) ๒๓/๓๑/๔๗.

ในปี ๒๕๓๐ แม่ชีคันสนียได้ก่อตั้งเสถียรธรรมสถาน ตามความเชื่อที่ว่า พระพุทธเจ้าสอนว่าจะสร้างอะไรก็ตาม สิ่งนั้นต้องเป็นไปเพื่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้^๘ ภายใต้วัตถุประสงค์ ๑) เพื่อใช้เป็นสถานปฏิบัติธรรม เผยแพร่ธรรมะเพื่อนำธรรมะไปใช้ดับทุกข์ในชีวิตประจำวัน ทำให้มีชีวิตที่สงบเย็นและเป็นประโยชน์ ๒) เพื่อสาธิตการทำงานพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชน เป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ตื่นและเบิกบานด้วยการเจริญอานาปานสติ ๓) เพื่อเปิดโอกาสให้บุคคลที่มีความพร้อมในด้านต่างๆ ได้มาทำแบบฝึกหัดร่วมกันในการให้และการรับผ่านการการทำงานเพื่อสังคม อันเป็นประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น^๙ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดหลักตามพระพุทธศาสนา คือ “การดำรงอยู่โดยอิงอาศัยกันตามกฎปฏิจจสมุปบาท (เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป^{๑๐})” พร้อมย้อนระลึกความทรงจำที่ตามยายไปทำบุญที่วัด วัดเป็นสถานที่ที่ร่มรื่นรู้สึกสนุกที่พบปะกัน มีอาหารอร่อยกินกันหลายคน จึงได้จัดสถานที่ให้มีต้นไม้จำนวนมาก เพื่อความร่มรื่นเป็นธรรมชาติที่แสดงให้เห็นการอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ได้แก่ มนุษย์ปลูกต้นไม้ ต้นไม้ให้ร่มเงา ให้ความสดชื่น ให้ความสดชื่นด้วยการขับเสียงรถยนต์จากภายนอก ไปไม่ใช่ทำเป็นปุ๋ยชีวภาพและเป็นพลังงานสำหรับอุ่นอาหาร นอกจากการอิงอาศัยของต้นไม้ สิ่งปลูกสร้าง พร้อมทั้งแสดงถึงการอิงอาศัยของผู้คนในเสถียรธรรมสถาน แสดงถึงการเรียนรู้ที่อยู่ร่วมกันอย่างเอื้อเพื่อเกื้อกูลโดยที่แม่ชีคันสนียเน้นการสอนปฏิบัติด้วยการถือศีล ๘ การเจริญอานาปานสติเพื่อการเกิดการตระหนักรู้ตัวทั่วพร้อม สอนปริยัติด้วยการศึกษาปฏิจจสมุปบาทเพื่อความเข้าใจในการอิงอาศัยการเกิดวิชชาซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์.

๔. โครงการของเสถียรธรรมสถานที่ดำเนินการตามแนวคิดพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมของแม่ชีคันสนีย

โครงการแรกที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมเกิดขึ้นจากกรมประชาสงเคราะห์ กระทรวงมหาดไทย(ปัจจุบันคือกรมพัฒนาสังคมและสวัสดิการ กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์) ต้องรับภาระเลี้ยงดูเด็กที่ถูกทอดทิ้งอยู่ตามโรงพยาบาล จึงหารือกับแม่ชีคันสนียเพื่อสร้างบ้านพักและเชื่อมโยงพระพุทธศาสนาเข้ามาเป็นหนึ่งในแนวทางแก้ไข สอนให้ทุกคนทำความดี และมีหิริโอตตัปปะ จึงเกิดเป็น บ้านสายสัมพันธ์

๔.๑ โครงการบ้านสายสัมพันธ์

^๘ ธิป ศรีสกุลไชยรัก, **จิตตปัญญาवास**, (นครปฐม : ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา, ๒๕๕๓), หน้า ๕๔.

^๙ ประทุม อังกูโรหิต, ผศ.ดร., “สถาบันพระพุทธศาสนากับงานสังคมสงเคราะห์”, **รายงานการวิจัยโครงการวิจัยพุทธศาสนศึกษา**, (ศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

^{๑๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๗๙.

ปัญหาสังคม : ผู้หญิงที่ตั้งท้องนอกสมรส ไม่พร้อมที่จะเป็นแม่แต่เลือกที่จะไม่ทำแท้งและไม่ทอดทิ้งเด็กทำให้เกิดปัญหาเรื่องไม่มีที่พักพิงหลังคลอด เสถียรธรรมสถานจึงจัดบ้านที่พักพิงภายใต้เป้าหมายคือเป็นแม่เลี้ยงเดี่ยวอย่างภาคภูมิใจ

ลักษณะคำสอนพระพุทธศาสนาที่ใช้ : ผีอกานาปานสติ เดินเล่นอย่างมีสติ ภาวนากับการเลี้ยงลูก การทำงานบ้านทั้งในส่วนของตนเองและบริเวณที่ใช้ร่วมกัน สวดมนต์ ฟังธรรม ในวิถีชีวิตประจำวัน

ความเป็นพระพุทธศาสนาเพื่อสังคม : พระพุทธศาสนาเพื่อสังคมในรูปแบบการสงเคราะห์ (การนำพระพุทธศาสนาไปแก้ไขที่ผลของปัญหา) ทำให้แม่ในบ้านสายสัมพันธ์ได้การเรียนรู้ชีวิตที่ทำให้เข้าใจกฎของธรรมชาติ ได้แก่ กฎแห่งความเปลี่ยนแปลง ไม่มีองค์ประกอบใดของชีวิตคงที่โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับชีวิตตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายเป็นข้อยืนยันความจริงนี้ (อนิจจตา) กฎแห่งความบีบคั้น ผลักดัน หรือขัดแย้งจากปัจจัยภายในร่างกายหรือปัจจัยภายนอก ทำให้ชีวิตอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จำต้องเปลี่ยนแปลงไป (ทุกขตา) และกฎแห่งความไร้ตัวตนที่แท้จริงของชีวิต ทำให้มนุษย์ไม่สามารถควบคุมองค์ประกอบของชีวิตให้อยู่ในสภาพที่ปรารถนาได้ตลอดไป (อนัตตา) เวลา ๑ – ๒ ปีในบ้านสายสัมพันธ์หล่อหลอมให้แม่เลี้ยงเดี่ยวเหล่านี้เข้มแข็งทั้งร่างกายและจิตใจ มีสติในทุกย่างก้าวของการใช้ชีวิตในปัจจุบัน เพราะชีวิตที่ประมาทและขาดสติเป็นชีวิตที่ตายแล้วทั้งเป็น

เมื่อเด็กในบ้านสายสัมพันธ์เติบโต จึงเริ่มมีกิจกรรมห้องเรียนทุกวันอาทิตย์ที่ธรรมศาลา แม่ชีคันสนียกักระหนักถึงการใช้ชีวิตอย่างไม่มีสติรู้เท่าทันวิถีแห่งชีวิต แม่ชีคันสนียังจัดโครงการสำหรับครอบครัวใหม่ที่พ่อแม่มีคุณธรรมชื่อโครงการจิตประภัสสรตั้งแต่ตอนอยู่ในครรภ์ แล้วต่อเนื่องเป็นโรงเรียนพ่อแม่ โดยที่แม่ชีคันสนียกักระหนักว่าโลกของพ่อแม่คือโลกของลูก ลูกเรียนรู้ผ่านมุมมองของพ่อแม่ ดังนั้นพ่อแม่จึงต้องฝึกมองโลกอย่างเข้าใจความจริง ใช้อายตนะทั้ง ๖ อย่างไม่หลงอารมณ์ เพื่อให้ลูกเห็นแบบอย่างของการใช้ชีวิตอย่างมีสติและปัญญา

๔.๒ โครงการโรงเรียนพ่อแม่...อริยะสร้างได้

ปัญหาสังคม : การลดทอนบทบาทครูออกจากพ่อแม่ เป้าหมายของโครงการคือคืนความรู้สึกความเป็นครูให้กับพ่อแม่เพื่อสอนให้ลูกเป็นคนดี

ลักษณะคำสอนพระพุทธศาสนาที่ใช้ : ๑) “ธรรมชาติ” ภูมิทัศน์ของเสถียรธรรมสถานร่มรื่นเต็มไปด้วยต้นไม้ แสดงให้เห็นการเจริญเติบโตอย่างต่อเนื่อง ความเป็นระเบียบโดยสังเกตได้จากทัศนียภาพที่พืชปรับปรุงลักษณะสร้างความกลมกลืนกับรอบข้างเพื่อให้ภาพรวมสวยงาม ๒) “ธรรมดา” ปลูกฝังการเป็นอยู่เรียบง่ายร่วมกัน เช่นการกินอาหารร่วมกัน คนข้างหน้าคือคนพิเศษสำหรับเรา ๓) “ธรรมะ” คือการทำหน้าที่ และการทำหน้าที่คือการปฏิบัติธรรม หน้าที่ในที่นี้หมายถึงการกระทำที่ทำให้โลกนี้มีความสุข

และงดงาม ต้องเป็นหน้าที่ที่ลดความเห็นแก่ตัวของเรา โดยเริ่มจากสิ่งง่ายใกล้ตัว เช่นพิจารณาอาหารก่อนกิน กินอย่างไม่มีัดหนาเพราะความชอบ แต่กินเพื่อให้มีชีวิตอยู่ มีพลังที่จะทำสิ่งดีๆทั้งเพื่อตนเองและคนอื่น มองเห็นที่มาของอาหาร กินอย่างสำนึกคุณค่า ชอบคุณธรรมชาติที่มอบความอุดมสมบูรณ์แก่โลกใบนี้ การระลึกเช่นนี้เสมอจะทำให้เข้าใจความเชื่อมโยงของตนเองกับคนอื่นและธรรมชาติ เป็นการนำมาสู่การกตัญญู มีจิตสำนึกของความชอบคุณ.

ความเป็นพระพุทศาสนาเพื่อสังคม : พระพุทศาสนาเพื่อสังคมในรูปการผูกพันเข้ากับปัญหาของสังคม (การนำพระพุทศาสนาไปแก้ไขที่เหตุของปัญหา) ในรูปกิจกรรมของครอบครัวที่จัดขึ้นทุกวันอาทิตย์ที่ ๓ ของเดือน เป็นการทำงานร่วมกันของจิตวิญญาณความอบอุ่นของบ้าน ความมีวินัยของวัด (การอยู่ร่วมกันอย่างไม่มีัดเบียนต่อตนเองและผู้อื่น) และการจัดกระบวนการเรียนรู้ตามวัยของโรงเรียน มาบูรณาการเป็นกระบวนการฝึกให้พ่อแม่มีสัมมาทิฐิที่จะทำให้ลูกคุ้นเคย พ่อแม่เป็นครูคนแรก ของเล่นชิ้นแรกในชีวิตเด็กคือ ตุ๊กตาผ้าฝีมือแม่ บ้านเป็นห้องเรียนห้องแรกสำหรับลูก สอนเรื่องการกินอาหารภายใต้หลักคิด “อาหารอร่อยกินกันหลายคน” ตลอดโครงการนี้พ่อแม่จะได้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการอบรมลูกให้เป็น “คนสุขง่าย ทุกข์ยาก^{๑๑}”

โครงการอีกกลุ่มที่ไม่ได้ต่อเนื่องกับบ้านสายสัมพันธ์โดยตรงคือ แนวคิดที่เป็นผลมาจากความเมตตากรุณาของแม่ชีที่เข้าพบนักโทษหญิงชาวไทยชื่อ “บัว” ที่ป่วยเป็นมะเร็งรังไข่ขั้นสุดท้ายและทางการญี่ปุ่นส่งตัวกลับมารักษาที่ประเทศบ้านเกิด บัวรู้จักแม่ชีคันสนียจากการอ่านนิตยสารสาวิกา แม่ชีคันสนียพบบัวในวาระสุดท้ายของชีวิตเจ็บปวดทรมานทรมาย แม่ชีคันสนียเยียวยาด้วยการใช้ใจเป็นต้นน้ำ ให้บัวเอาความพยายามออกจากหัวใจ จงจิตของบัวให้กลับมาอยู่กับลมหายใจในปัจจุบันขณะ ในที่สุดด้วยความเคารพทำให้บัวจากไปอย่างสงบ^{๑๒} ประสบการณ์การเยียวยาบัว การถอดบทเรียนการฝึกงานของนิสิตสาวิกาสิกขาลัยที่สถาบันเด็กแห่งชาติมหาราชินี (โรงพยาบาลเด็ก) และแนวคิดดำรงตนด้วยสุข ๓ ขั้นคือ ๑) สุขง่าย ใช้น้อย ๒) สุข เมื่อสร้าง ๓) สุข เมื่อให้ ก่อให้เกิดโครงการธรรมยาตรา

๔.๓ โครงการธรรมยาตรา พระพุทชยันตองค์ดำนาลันทา

^{๑๑} ทวีวัฒนา ทุนคุ้มทอง, การศึกษาวิเคราะห์วิธีการเผยแผ่และสื่อสารธรรมของแม่ชีคันสนีย เสถียรสุด, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๕๕.

^{๑๒} พิกุล วิชาสประทีป, *แม่ชีคันสนีย เสถียรสุด กรุณาแห่งหัวใจ*, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์ แอนด์ พับลิชชิงจำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒), หน้า ๖๙.

ปัญหาสังคม : คนจำนวนมากเจ็บป่วย เจ็บปวด กลัวตาย เป้าหมายของโครงการคือใช้หลักพุทธธรรมเยียวยาผู้ป่วยให้เห็นทุกข์ ไม่เป็นทุกข์.

ลักษณะคำสอนพระพุทธศาสนาที่ใช้ : เยียวยาด้วยการใช้ใจเป็นตัวนำ ด้วยความเคารพ จู่งใจให้น่าโลหะ โทสะ โมหะออกจากหัวใจ จู่งจิตกลับมาอยู่กับลมหายใจในปัจจุบัน

ความเป็นพระพุทธศาสนาเพื่อสังคม : พระพุทธศาสนาเพื่อสังคมในรูปแบบการสงเคราะห์ (การนำพระพุทธศาสนาไปแก้ไขที่ผลของปัญหา) และการผูกพันเข้ากับปัญหาของสังคม (การนำพระพุทธศาสนาไปแก้ไขที่เหตุของปัญหา)แก้ปัญหาความทุกข์เนื่องจากการเจ็บป่วย เพื่อตอบสนองวิถีชีวิต “อยู่อย่างมีความหมาย ตายอย่างมีคุณค่า” เป็นการถวายเป็นบุญร่วมกันของผู้เยียวยากับผู้ป่วยด้วยการเข้าไปเรียนรู้กับผู้ป่วย ผู้ป่วยทุกคนเป็นเสมือนครูที่สอนให้เราได้เรียนรู้ความเป็นจริงของชีวิต ทำให้ได้รู้ว่าทุกคนมีพลังที่จะเยียวยาตนเองและผู้อื่นได้ด้วยใจที่งดงามด้วยความรักและความเมตตาเคารพหัวใจของผู้ป่วย ด้วยวิธีคิดแบบรู้เท่าทันความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนั้นๆตามธรรมชาติของมันเอง ในฐานะที่มันเป็นสิ่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่างๆปรุงแต่งขึ้น จึงจะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยจัดเคลื่อนขบวนธรรมยาตรา พระพุทธชนต้องคัมภีร์ นาลันทา ๗๗ จังหวัดทั่วประเทศ เพื่อไปเยียวยาผู้คนที่กำลังเจ็บไข้ได้ป่วย ให้รู้ว่าป่วยที่กาย แต่อย่าป่วยที่ใจ มีลูกศรถูกกาย แต่อย่ามีลูกศรถูกใจ ถือเป็นโอกาสที่ได้เรียนรู้ของผู้ไปเยียวยากับเพราะได้เห็นลมหายใจสุดท้ายของผู้ที่จากไป ซึ่งเรียกได้ว่า...อยู่อย่างมีความสุข ตายก็เป็นสุข ได้เห็นลมหายใจของผู้กล้าในตัวของผู้ป่วยที่ลุกขึ้นมาเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของตัวเอง ใช้ชีวิตในปัจจุบันขณะที่เหลืออยู่ให้มีความสุขด้วยความเมตตาและการให้อภัย และมีความกตัญญูต่อการได้รับการเยียวยา ได้เห็นกำลังใจของบุคลากรมากมายที่จะทำงานรับใช้ ไม่ได้เพียงเป็นผู้ที่เฝ้าเตียงคนไข้ แต่มีกำลังใจที่จะเข้าไปถึงหัวใจของคนไข้แล้วสามารถที่จะเข้าใจการทำงานที่เป็นความงดงามที่จะช่วยให้ผู้ป่วยได้รับรู้ว่า เวลาที่เราป่วยไข้เรามีเพื่อนร่วมทุกข์

สืบต่อเนื่องจากการทำงานเยียวยาผ่านโครงการธรรมยาตรา พระพุทธชนต้องคัมภีร์ นาลันทาทั่วประเทศ ทำให้แม่ชีคณิสสรณ์มีความสนใจสร้างธรรมาตรม เพื่อรองรับ เพื่อตอบสนองการดำเนินชีวิตแบบที่เรียกว่า อยู่อย่างมีความหมาย ตายอย่างมีคุณค่า

๔.๔ โครงการธรรมาตรม

ปัญหาสังคม : การขาดความเข้าใจการอยู่ร่วมกันแบบเกื้อกูลซึ่งกันและกัน อิงอาศัยธรรมชาติ

ลักษณะคำสอนพระพุทธศาสนาที่ใช้ : หลักความจริงในชีวิตของคนเราที่ต้องพิจารณาเนืองๆ ดังปรากฏในฐานสูตร^{๑๓} ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ฐานะ ๕ ประการนี้ ที่สตรี บุรุษ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิต ต้องพิจารณาเนืองๆ ฐานะ ๕ ประการอะไรบ้าง คือ สตรี บุรุษ คฤหัสถ์ หรือบรรพชิตควรพิจารณาเนืองๆ ว่า ๑. เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ ๒. เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ ๓. เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ ๔. เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น ๕. เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมใดไว้จะเป็น กรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น

พระพุทธศาสนาเพื่อสังคม :พระพุทธศาสนาเพื่อสังคมในรูปแบบการสงเคราะห์ (การนำพระพุทธศาสนาไปแก้ไขที่ผลของปัญหา) และการผูกพันเข้ากับปัญหาของสังคม (การนำพระพุทธศาสนาไปแก้ไขที่เหตุของปัญหา) ทำให้เกิดโครงการ “ธรรมาศรม” หมายถึงที่อยู่ของผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบในทุกช่วงวัยของชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย บนวิถีอยู่อย่างใดไม่ตายทั้งเป็น ที่ใช้องค์ความรู้ทางธรรมนิเวศ คือการสร้างสิ่งแวดล้อมที่เป็นสปีปายะในทุกด้านที่มีต่อวิถีชีวิตของผู้ปฏิบัติธรรม รวมทั้งองค์ความรู้ทางธรรมชาติบำบัด สร้างวิถีชีวิตใหม่อย่างเข้าใจธรรมะ ธรรมชาติ และการพึ่งพาตนเอง ตั้งแต่การกินอาหารที่ปลอดภัย ปราศจากการเบียดเบียน การอยู่ท่ามกลางต้นไม้และสรรพชีวิตใหญ่น้อยที่เกื้อกูลต่อการเห็นธรรมชาติ การหลับนอนในอาคารสถานที่ที่เกื้อกูลสอดคล้องกับสภาพของร่างกายของผู้ปฏิบัติธรรมทุกวัยตั้งแต่แม่ที่ตั้งครรภ์ แม่ลูกอ่อน ผู้ป่วย คนชรา และผู้ต้องการธรรมะเยียวยาในระยะสุดท้ายของชีวิต สาธิตให้สังคมตระหนักถึงความสำคัญของการสร้างชุมชนแห่งธรรมที่เกื้อกูลกันได้แม้อยู่ในสังคมเมือง เพื่อช่วยคนให้ อยู่อย่างมีความหมาย ตายอย่างมีคุณค่า

๕. สรุป

แนวคิดและงานพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมของแม่ชีคันสนีย์เป็นไปตามการอิงอาศัย ๓ ชั้นคือพึ่งพาตนเอง พึ่งพากันเอง และรวมเป็นกลุ่มอย่างมีพลัง เริ่มต้นจากพัฒนาตนเองเพื่อพึ่งพาตนเอง โดยที่แม่ชีคันสนีย์ได้ประพฤติปฏิบัติด้วยตนเองเป็นต้นแบบที่มุ่งสนใจการละวางความยึดมั่น สละความเห็นแก่ตัว เดินตามเส้นทางมรรคมืองค์ ๘ สร้างเสถียรธรรมสถานแบบเป็นไปเพื่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ เป็นสถานที่ที่ร่มรื่น รุสีกสนุกที่พบปะกัน มีอาหารอร่อยกินกันหลายคน จึงได้จัดสถานที่ให้มีต้นไม้จำนวนมาก

^{๑๓} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๙๙-๑๐๐.

ภูมิสถาปัตย์เชื่อมโยงกับธรรมชาติ เพื่อการพึ่งพาตนเอง คนที่พอแล้วที่ต้องรู้จักหยุด คนที่เกินพอต้องรู้จักปัน การรู้จักเติม รู้จักพอและรู้จักปัน สอดคล้องงานวิจัยที่ระบุว่าลักษณะทั่วไปของพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมเน้นการเสริมสร้างคุณธรรมความรับผิดชอบจากภายในตน เป็นอยู่ด้วยปัญญา มีจิตใจที่เป็นอิสระพ้นจากอำนาจของกิเลส มีวินัยของตน และมีจิตสาธารณะพร้อมที่จะช่วยเหลือให้ผู้อื่นในสังคมพ้นทุกข์ ดีความคำสอนให้เป็นประโยชน์ต่อการลงมือปฏิบัติเพื่อตนเองและเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันในสังคมให้เห็นผลในปัจจุบัน การอิงอาศัยชั้นการรวมกลุ่มอย่างมีพลังของแม่ชีคັນสนีย์นั้นมีทั้งการนำพระพุทธศาสนาไปแก้ไขที่ผลของปัญหา เช่น โครงการช่วยเหลือแม่ที่ไม่พร้อมจะเป็นแม่ชื่อโครงการบ้านสายสัมพันธ์ การนำพระพุทธศาสนาไปแก้ไขที่เหตุของปัญหา เช่น โครงการสร้างครอบครัวคนดี ชื่อโครงการโรงเรียนพ่อแม่ อริยะสร้างได้ ตลอดจนมีโครงการที่เป็นไปเพื่อแก้ไขที่ผลของปัญหาและแก้ไขที่เหตุของปัญหา เช่น โครงการเยียวยาผู้ป่วยชื่อโครงการธรรมยาตราพระพุทธชยันตีองค์ดำนาลันทา

จะเห็นได้ว่าแนวคิดและงานพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมของแม่ชีคັນสนีย์เป็นไปทั้งในรูปแบบการสงเคราะห์ (การนำพระพุทธศาสนาไปแก้ไขที่ผลของปัญหา) และการผูกพันเข้ากับปัญหาของสังคม (การนำพระพุทธศาสนาไปแก้ไขที่เหตุของปัญหา) ดังที่ปรากฏในสถาปัตยกรรมที่เสถียรธรรมสถาน ซึ่งแสดงการอิงอาศัยซึ่งกันและกันของผู้คนและธรรมชาติ สื่อถึงความเป็นไปตามหลักปฏิจลสมุปบาท ตระหนักถึงสังคมโดยคำนึงว่าคนข้างหน้า คือคนพิเศษสำหรับเรา ละวางความยึดมั่นถือมั่น สละความเห็นแก่ตัว ชัดเกล่าจิตใจให้รู้ ตื่น เบิกบาน ทำให้ประกอบกุศลกรรมเพิ่มมากขึ้นเพื่อความสงบทั้งของตนเองและสังคม โดยที่เป็นไปอย่างสอดคล้องกับสภาพสังคมบริโภคนิยมยุคข้อมูลข่าวสาร และการมีความรู้สึกร่วมกันของสิ่งที่เกิดขึ้นในเทศะหนึ่งๆนั้นคือยุคของมโนทัศน์ ที่ทำให้ผู้คนมีค่านิยมหลากหลาย แม่ชีคັນสนีย์ได้นำเสนอพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมตอบสนองค่านิยมธรรมชาตินิยม โดยการสร้างเสถียรธรรมสถานเป็นสวนธรรมชาติ ตอบสนองตามานิยมโดยให้ผู้คนเสพข่าวสารเข้าถึงพุทธธรรมได้อย่างรวดเร็วทุกเวลาที่ต้องการ พร้อมกันนี้ยังมีกิจกรรมเหมาะสมกับค่านิยมต่างๆ เช่น สุขนิยมคือแนวคิดสุขง่ายใช้น้อย สุขเมื่อสร้าง สุขเมื่อให้ มีกิจกรรมเพื่อค่านิยมฉบับนิยม คือการเป็นจิตอาสาสำหรับออกแบบชีวิตเองแสดงเอกลักษณ์ สะท้อนตัวตน และคุณค่าของตนเอง ได้แสดงออกในชุมชนเล็กๆที่ดำเนินกิจการพุทธศาสตร์และศิลปะแห่งชีวิต เจริญสติในการดำเนินชีวิต เพื่อสันติสุขในสังคม

บรรณานุกรม

- ชนิตา จิตตสุทธิ. **วัฒนธรรมองค์กร ปัจจัยสู่ความสำเร็จที่ยั่งยืน**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๖๐.
- ทวีวัฒนา ทนคุ้มทอง. การศึกษาวิเคราะห์วิธีการเผยแผ่และสื่อสารธรรมของแม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสตร์และศิลปะแห่งชีวิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- ธิป ศรีสกุลไชยรัก. **จิตตปัญญาवास. นครปฐม : ศูนย์จิตตปัญญาศึกษา, ๒๕๕๓.**
- ประทุม อังกูโรหิต, ผศ.ดร. “สถาบันพระพุทธศาสนากับงานสังคมสงเคราะห์”. **รายงานการวิจัยโครงการวิจัยพุทธศาสนศึกษา. ศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓.**
- พระมหายุทธนา นรเชฏฐ, ดร. **แนวคิดพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมในจักกวัตติสูตร**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๗.
- พิกุล วิชาสประทีป. **แม่ชีคันสนีย์ เสถียรสุด กรุณาแห่งหัวใจ**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์ แอนด์พับลิชชิงจำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒.
- ภัทรพร สิริกาญจน, รศ.ดร. **พระพุทธศาสนาในประเทศไทย : เอกภาพในความหลากหลาย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร,ดร. **ขบวนการพระพุทธศาสนาในสังคมยุคใหม่ : พระพุทธศาสนาเพื่อสังคม**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: http://www.mcu.ac.th/site/articlecontent_desc.php?article_id=437& articlegroup_id=102 [๑๑ เมษายน ๒๕๕๙].
- เอ็นไอโรเซล **ชี้หาค่านิยมอิทธิพลพฤติกรรมผู้บริโภค ยุคดราม่าปี ๒๐๑๖**. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <http://www.positioningmag.com/content/62055> [๒๒ ธันวาคม ๒๕๕๘].